

Social mobility of the Shiites of Baghdad and factors affecting it (329 - 448 AH)

Shahla Bakhtiari¹✉ Roya Mashmouli Peleroud²

1. Corresponding Author, Associated Professor Department of History, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, Iran. E-mail: sh.bakhtiari@alzahra.ac.i

2. M.A, Department of History, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, Iran. E-mail: r.mashmooli@student.alzahra.ac

Article Info

Extended Abstract

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 14 April 2025

Received in revised form: 8 July 2025

Accepted: 18 July 2025

Published online: 6 August 2025

Key word:

Social mobility,
Shiites,
Baghdad,
social status,
scholars,
Noqba.

ABSTRACT

The experience of Shi'i social mobility in Baghdad in the 4th and 5th centuries AH indicates shifts in the social base. The mission of this article is to outline how social mobility occurred in Shi'i society in Baghdad and what changes resulted.

The descriptive research approach and qualitative analysis assumed that the Shi'a community had relatively good social mobility due to the presence of scholars in cultural centers and ministers and servants in the caliphate system. Historical accounts examined job changes, social connections, social status and respect, the value and importance of assigned social status, etc., as factors of social mobility and obtaining governmental and public positions for career advancement, joining the community of scholars, and increasing income, etc., as methods of social mobility.

Two reasons for the most frequent social mobility among scholars are a larger statistical population and social prestige and status through the acquisition of knowledge and skills. Ministers and naqba ranked second and had upward mobility through obtaining government positions and increasing income. Downward mobility was observed among the lower class of society and a few ministers due to economic and job crises, as well as religious conflicts and enmities. Horizontal mobility was most frequent among scholars.

Introduction

Social mobility or dynamics has causes and factors, and there are also methods to attain any position and standing in any society. For this reason, the study of social mobility in historical periods can shed light on an important part of social developments. In the Shi'a society of Baghdad, there is good evidence of this mobility, especially in the upper and middle classes, particularly in professions such as the ministry, the niqab, and among scholars. Career advancement, wealth

acquisition, and education are considered the most important factors of social mobility.

In addition to the factors, the methods and channels of mobility are also important due to their connection with the general sphere of society and the space resulting from power in various societies. The distance and proximity of the Shiites to the Abbasid caliphate and their large numbers in the Karkh region, the possibility of playing a political and military role, etc., are all possible assumptions for the study of social mobility, which will ultimately clarify the blockage and openness of space in relation to the factors, methods, and channels of social mobility.

Material & Methods

Part-to-whole reasoning method: in this method, the data is collected from the part to the whole, then the pattern between the data and the variables is found, the hypothesis is proposed, tested, and finally a theory is presented. Two methodological approaches—part-to-whole and whole-to-part—play a significant role in this research. Applying these methods, the hypothesis is put forward that the Shi'i community of Baghdad had upward social mobility by approaching the caliphate power structure, learning science, and gaining social prestige and status, but mobility was blocked for the lower classes.

The most important point in qualitative research is validation. In historical research, four phases are important: identifying and locating research sources, studying and criticizing historical sources, interpreting historical information, and writing historical research. The data of this research were also collected from historical information from sources and then described and analyzed. In this way, historical research has been produced, and the validity of the research can be measured through this process.

Discussion of Results & Conclusions

Methods of social mobility: Obtaining government office with 6 cases and education as a means of advancement and acquiring social prestige with 10 cases each are the main methods of social mobility in Shiite society in Baghdad, especially in the upper and middle classes. Similarly, land ownership, immigration with 2 cases, and marriage into privileged classes (which implicitly and intellectually may be the most important factor for mobility) with 1 case repetition are other methods of social mobility.

The general classification of the main factors of social mobility among the Shiites of Baghdad is as follows:

A: Factors of upward and horizontal mobility:

- Changes in occupation and labor
- Values of the assigned base
- Ethnicity and religion, social change
- Social connections

- Respect and social status

B: Factors of downward mobility:

- Job and work change
- Hostility and hostility
- Ethnic and religious conflicts
- Dealing with job and economic crises

Occupations such as minister, Naqib, and Ulama held elevated positions within the social hierarchy of the time, conferring upper-class status. These roles derived prestige and social standing more from educational attainment than mere occupational title. Conversely, restricted upward mobility may have contributed to the social marginalization experienced by Shiites during that period.

Future research could examine the impact of economic crises and religious conflicts on the increase or decrease in social mobility among Shiites, as well as the impact of the power system and the prevailing political environment on social openness and its closure.

References:

- A. Aghabakhshi, M. Afsharirad. (2004). A dictionary of political science, Theran: Chapar. [In Persian]
- Afandī Iṣfahānī, M.A. (1982). *Riyād al-‘ulamā’ wa ḥiyāḍ al-fuḍalā’*, edited by Seyyed Mahmoud Marashi, researched by Seyyed Ahmad Hosseini, Qom: the charters of Ayatollah Azami Marashi Najafi School. [In Persian]
- Afram Bustani, A. (1996). *Farhang-e Abjadī*, Translated by Reza Mahyar, Theran: Islamic publications. [In Arabic]
- Ahmadi, M. G. (2012). The Karkh neighborhood and its role in the political and religious conflicts of Baghdad in the fourth and fifth centuries AH, Tehran: Imam Khomeini Education and Research Institute. [In Persian]
- Ahmadi, M. Q. (2009). Karkh Baghdad, the base of Shiism in the fourth and fifth centuries AH. *History of Islam in the Mirror of Research*, 7-36. [In Persian]
- Akhlaqi, M. A. (2005). The formation of shiite clerical organization. Theran: Shiite studies Perss. [In Persian]
- Amini Najafi, A. H. (1984). *Al- Al-Ġadīr*, Translated by MohammadBaghr Behboodi, Tehran: Great Islamic Library. [In Arabic]
- Amraei, A., Fallahzadeh, and Nazarbaygei, M. (2023). Analysis of Hadith Controversies with Imams in the Category of "Community Building". *Journal of Historical Researches of Iran and Islam*, 17(32), 23-52. doi: 10.22111/jhr.2022.41179.3317 [In Persian]
- Aqiqi Bakhshayeshi, A.R. (1993). *Famous Shiite Jurists*, Qom: Āyatollah ‘Uzmā Mar‘aṣī Najafī Library. [In Arabic]
- Azagh, M., Allahyari, F. and Kajbaf, A. A. (2021). Explaining the Causes of the Abbasid Movements with a Focus on the Movements of Sanbad and Al-Mogana Emphasizing on the theory of relative deprivation Ted Robert Geer. *Journal of Historical Researches of Iran and Islam*, 15(29), 47-74. doi: 10.22111/jhr.2020.33708.2741 [In Persian]

- Claude, c, Kabir, M. (2005). Buihian, Translated by Yaghoub Azhand, Tehran: Molā. [In Persian]
- Cohen, B. (2012). Introduction to Sociology, Translated by Gholam-Abbas Tavassoli and Reza Fazel, Tehran: Samt. [In Persian]
- Ḍahabī, Š.M. (1992). Tārīk Islam wa wafayāt Al-Mašāhīr wa Alalam, research Omar Abd Al_salam Tadmori, Beirut: Dar Al-Ketab Alarbi. [In Arabic]
- Dehghani, M. (2022). Social characteristics of clerics in the Safavid period (1501-1722). Journal of Historical Researches of Iran and Islam, 16(30), 183-206. doi: 10.22111/jhr.2021.38172.3114 [In Persian]
- Duri, A.A. (1999). Baghdad, Tehran: The Encyclopedia Islamica Foundation. [In Persian]
- Ehsani, M. (2008). "Social History of the Shiites of Baghdad and Some Shiite Areas in the Fourth Century AH." History of Islam in the Mirror of Research, 7-38. [In Persian]
- Fami Saad. (1992). The Public in Baghdad in The Third and Fourth Centuries of Migration a Study in Social History. Beirut: Dār al-Montaḡb Al-Arabī, Al-jāmī'iyah Institute for Studies, Publishing, and Al-Tawzi'ah. [In Arabic]
- Gharaei Moghaddam, A. (2002). Introduction to sociology, Tehran: Abjad. [In Persian]
- Giddens, A. (1997). Sociology, Translated by Manucher Saburi, Tehran: Našr Ney. [In Persian]
- Hamani, K. and Sadeqi, M. (2021). The Role of Religious Conflicts in the Economic weakness of Baghdad Craftsmen in the Fourth and Fifth Centuries. Journal of Historical Researches of Iran and Islam, 15(28), 187-206. doi: 10.22111/jhr.2020.34853.2854 [In Persian]
- Hamidzadeh, H. (2006). "The Shiite community of Baghdad from the beginning of its formation to the end of the minor occultation." Shiite Studies, 151-176.
- Hariri, N. (2017). Principles and methods in qualitative research. Tehran: Islamic Azad University, Research Sciences Branch. [In Persian]
- Hosseini, Z. (2017). The social status of the Sadat of Baghdad in the third Abbasid era (334-447 AH), M.A thesis, Alzahra University, Tehran. [In Persian]
- Ībn al-Nadīm, M. (1971). al-Fīhrīst, Research of Reza Tajaddod, Tehran: Maktabah Asadī, Maktabah jā'farī Tabrīzī. [In Arabic]
- Ībn Athir, M.M. (1988) Al-Nihāyah fī ḡarīb al-Ḥadīṡ wa-l-Aṡār. Mahmoud Mohammad Tanahee, Qom: Ismailian Press Institute. [In Arabic]
- Ībn Aṡīr, A. (1992) Al-Kāmīl fī al-Tārīk. Translated by Abolghasem Halat and Abbas Khalili. Tehran: Scientific Press Institute. [In Persian]
- Ībn Ḥawqal, M. (1938), Šurat ul-Arḍ, Beirut: Dār Šādir.. [In Arabic]
- Ībn 'Imād Ḥanbalī, Š. (1985), Šaḍarāt ul-Ḍahab fī Aḡbār mīn Ḍahab, research of Al Arnawoot, Damascus – Beirut: Dār Ībn Kaṡīr. [In Arabic]
- Ībn jūzī, A. (1991), al-Montaḡīm fī Tārīk al-Omam wa Molūk, researched by Mohammad Abd al-Qader Atta and Mostafa Abd al-Qader Atta, Beirut: Dār al-Kīṡāb al-Elmīyyah. [In Arabic]
-

- Ībn ḵalakān, Sh. (n.d). Wafayāt ul-A'yān wa Anba' Abna' ul-Zaman. The investigator, Ehsan Abbas. first edition. Beirut: Dār ṣādīr. [In Arabic]
- Ībn ḵaldūn, A.A. (1984). al-'Ībar wa Dīwān al-Mobtada' wa al-ḵabar fī Ta'rīḵ al-'Arab wa al-Barbar wa Mīn 'Āṣarahum mīn Dhawī ash-Sha'n al-Aḵbār ". Translated by Abdul Mohammad Ayati. Tehran: Institute of Cultural Studies and Research. [In Arabic]
- Ībn ḵaldūn, A.b. (1996). Moqadameh, Translated by Mohammad Parvin Gonabadi, Tehran: Scientific and cultural publications. [In Arabic]
- Ībn Kaḵīr Dīmāšqī, A. (1986). Al- Al-Bīdāyah wa-l-Nihāyah, Beirut: Dār Al-Fīkr. [In Arabic]
- Ībn Taḡrabardī, Y. (1972). *Al-Nojūm ul-Zāhīrah fī Molūk Miṣr wa-al-Qāhīrah*. Cairo: Ministry of Culture and National Guidance, Al-Masryah Al-Ame. [In Arabic]
- Jurji Zaydan. (2000). History of Islamic civilization, Translated by Ali Javaher Kalam, Tehran: Amīrkabīr. [In Arabic]
- Kabirm, M. (2002). Buyids in Baghdad, Mahdī Afshar, Tehran: Raf'at. [In Persian]
- Kashefī, M. (2005). History of Islamic culture and civilization, Qom: The World Center for Islamic Sciences Publisher. [In Persian]
- Ḵaṭīb Baghdādī, A.A. (1996). Tārīḵ Baghdād., Research of Mostafa Abd Al-Qader 'Atta, Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmīyah. [In Arabic]
- Khansari, M.b. (1989). Rowḍāt ul-ḵannāt fī 'Aḥwāl al-'Olamā' wa-Sādāt., Tehran: Islamic Bookstore. [In Arabic]
- Kurin, F. (2007). Islamic Empire, Translated by Mahdī Haghightakhah, Tehran: Qoqnoūs. [In Persian]
- Mez, A. (2009). Die Renaissanw des Islam, Translated by Alireza Zekavati, Tehran: Amīrkabīr. [In Persian]
- Mīskawayh, A. (2000). Tajārīb ul-'Omam, research of Abolghasem Emami, Tehran: Sorūš. [In Persian]
- Mo'in, M. (2002). Farhang-e Mo'in, Tehran: Adena: Ketāb-e Rāh-e Nū. [In Persian]
- Naḵāšī, A. (1986). Rījāl al-Naḵāšī, Qom: Ma'ṭat al-Nashr al-Islāmī al-tābi'a li-Jāmi'at al-Mudarrisīn Bi-Qum al-Musharrafā.
- Qāḍī Tanūḵī, M.A. (1971). Nīšwār ul-Mohādīra wa-Aḵbār ul-Mozākīra, research of Abbūd al-Shālī, Beirut: N.p. [In Arabic]
- Qalqašandī, A. (n.d) Ṣobḥ ul-A'sā fī ṣīnā'at al-Īnšā', edited by Mohammad Hossein Shams Aldin, Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmīya. [In Arabic]
- Rāghīb Iṣfahānī, H.M. (1991). Mofradāt alfāz al-Qur'ān, research of Safwan Adnan Davoudī, Beirut - Damascus: Dār al-Qalam-al-Dār al-Shāmīya. [In Arabic]
- Rasekhi Bakhshayesh, A. (2016). "Social mobility and its influencing factors (with emphasis on social mobility in Iran)." The 10th Congress of Tehran Pioneers of Progress.
- Ṣābī, H.M. (2003). Al-Wuzarā', research of Abd Al-sattar Ahmad faraj, Cairo: Dār ul-Āfāq al-'Arabīyah. [In Arabic]
- Ṣafḍī, S.kh. (1990) Al-Wāfī bī Al- Waffayāt, Franzstein Publishing House: Stuttgart (Stuttgart). [In Arabic]

-
- Šarīf Radhī, M. H. (1985). *Ḳaṣa'īs al-'Imām al-'Alī ('Alayhī al-Salām)*, Editor Mohammad hadi Amini, Mashhad: Āstān-e Qods-e Rażavī. [In Arabic]
- Šayḳ al-Ṭūsī, M.H. (1994) *Rījāl*, editor of Javad Qaumi Esfahani, Qom: Mu'assīsāt an-Našr al-Islāmī al-Tābi'ah li-jāmī'ah al-Mo'allimīn bī-Qum al-Moqaddasah. [In Arabic]
- Šayḳ al-Ṭūsī, M.H. (1999) *Fīhrīst kotob al-Šī'ah wa-'Oṣūluhum wa-'Asāmī al-Moṣannifīn wa-'Aṣḥāb al-'uṣūl. Taṣḥīḥ 'Abd al-'Azīz Ṭabāṭabā'ī*, editor Abd Al-Aziz, Qom: Al-Muhaqq al-Tabatabai school. [In Arabic]
- Šayḳ Aqā-Bozorg Ṭehrānī (n.d). *Ṭabaqāt al-'lām al-shī'ah*, research of Alinaghi Monzavi, Qom: Ismaili Press Institute. [In Arabic]
- Shawqī Zaif. (1119). *al-'Aṣr al-'Abbāsī al-ṭānī*, Egypt: Dār al-Ma'ārif. [In Arabic]
- Ṭa'alībī, A.M. (1999). *Yatīmat ul-Dahr fī Maḥāsīn ahl al-'Aṣr*, Editor Mofid Muhammad Qamiha, Beirut: Dar-A; Dār al-Kutub al-'Ilmīya. [In Arabic]
- Ṭabarī M.j. (2008) *Tārīḳ al-Rosol wa al-Molūk*, reserch of Mohammad Aolfazl Ibrahim, Beirut: Dār ul-Torāt. [In Arabic]
- Torkamany Azar, P. (2010). *The history of Dialamites in Iran*, Tehran: Samt. [In Persian]
- Yāqūt Ḥamawī, Y. (1995), *Mo'jam ul-Boldān*, Biyrūt: Dār Šādīr. [In Arabic]

Cite this article: Bakhtiari, Shahla & Mashmouli Peleroud, Roya. (2025). *Social mobility of the Shiites of Baghdad and factors affecting it (329 - 448 AH)*. *Journal of Historical Researches of Iran and Islam*, vol 19, No.36. Pages 1-31.

DOI. 10.22111/jhr.2025.51381.3771

© The Author: **Shahla Bakhtiari & Roya Mashmouli Peleroud**
Publisher: University of Sistan and Baluchestan

پویندگی اجتماعی شیعیان بغداد و عوامل مؤثر بر آن (۳۲۹ - ۴۴۸ هـ ق)

شهلا بختیاری^۱ رويا مشمولی پيله رود^۲

۱. دانشیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهراء (س)، تهران، ایران. نویسنده مسئول، رایانامه: sh.bakhtiari@alzahra.ac.ir

۲. دانش آموزخته کارشناسی ارشد، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران. رایانامه: r.mashmooli@student.alzahra.ac.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله: پژوهشی

تجربه تحرک اجتماعی جامعه شیعه در بغداد سده‌های چهارم و پنجم هجری نشانگر تغییرات اساسی در پایگاه اجتماعی شیعیان است که علاوه بر دلایل جامعه شناختی می‌تواند ناشی از موقعیت‌های دیگر آنان باشد. ترسیم چگونگی تحرک اجتماعی در جامعه شیعه بغداد این دو سده و نیز تبیین تغییرات ناشی از آن خواست مقاله حاضر است.

این پژوهش با رویکرد توصیفی و تحلیل کیفی با فرض اینکه جامعه شیعه بغداد با حضور دانشمندان در مراکز فرهنگی و حضور وزرا و نقبا در دستگاه خلافت تحرک اجتماعی نسبتاً خوبی داشته‌اند و نیز با توجه به گزارش‌های تاریخی مواردی مانند تغییرات شغلی، ارتباطات اجتماعی، منزلت و احترام اجتماعی، ارزش و اهمیت پایگاه اجتماعی محول و... را به‌عنوان عوامل تحرک اجتماعی و دستیابی به مناصب دولتی و حکومتی جهت ارتقای شغلی، پیوستن به جامعه علما و افزایش درآمد و ثروت و... را به‌عنوان روش‌های تحرک اجتماعی موردبررسی و مجاری تحرک اجتماعی آن را مورد توجه قرار می‌دهد. دستاوردهای پژوهش نشان می‌دهد که در این دوره تحرک اجتماعی به دو دلیل در میان علما بیشترین بسامد را داشت، ۱: جامعه آماری بیشتر علما، ۲: به دلیل کسب علم و دانش و برخورداری از اعتبار و منزلت اجتماعی و به تبع تحرک صعودی، وزرا و نقبا در جایگاه بعدی قرار می‌گیرند که همه به‌واسطه کسب مقام دولتی و افزایش درآمد تحرک صعودی داشتند. تحرک نزولی نیز در میان طبقه پایین جامعه و چند تن از وزرا به‌واسطه بحران‌های اقتصادی و شغلی و همچنین درگیری‌های مذهبی و خصومت و دشمنی مشاهده شد. تحرک افقی نیز در میان علما بیشترین بسامد را داشت.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۲۵

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۴/۱۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۲۷

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۵/۱۵

واژه‌های کلیدی:

تحرک اجتماعی، شیعیان، بغداد، منزلت اجتماعی، علما، نقبا.

استناد: استناد: بختیاری، شهلا؛ مشمولی پيله رود، رويا (۱۴۰۴). پویندگی اجتماعی شیعیان بغداد و عوامل مؤثر بر آن (۳۲۹ - ۴۴۸ هـ ق). پژوهش‌های تاریخی ایران

و اسلام، بهار و تابستان، ۱۴۰۴، دوره ۱۹، شماره ۳۶، ص ۳۱-۳۱.

DOI. 10.22111/jhr.2025.51381.3771

© نویسندگان . شهلا بختیاری و رويا مشمولی پيله رود

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

مقدمه

به‌طور معمول، افراد برای بالا بردن اعتبار و کسب محبوبیت به دنبال پایگاه و جایگاه اجتماعی والاتر هستند و برای ارتقای پایگاه اجتماعی خود می‌کوشند. به‌بیان‌دیگر آنان در پی تحرک یا پویندگی و ارتقای طبقه اجتماعی خود هستند. تحرک یا پویندگی اجتماعی علل و عواملی دارد و همچنین روش‌هایی برای کسب هر پایگاه و جایگاه در هر جامعه وجود دارد. به همین منظور بررسی تحرک اجتماعی در دوره‌های تاریخی می‌تواند روشنگر بخش مهمی از تحولات اجتماعی باشد. در جامعه شیعه بغداد سده‌های چهارم و پنجم، در میان طبقه بالا و متوسط و به‌ویژه در میان مشاغل چون وزارت، نقابت و در میان علما نشانه‌های خوبی از این امر در دست است. ارتقای شغلی، کسب ثروت و تحصیلات مهم‌ترین عوامل تحرک اجتماعی محسوب می‌شود.

به نظر می‌رسد، علاوه بر عوامل، روی روش‌ها و مجاری تحرک نیز بایست توجه ویژه داشت که به دلیل ارتباط با سپهر عمومی جامعه و فضای ناشی از قدرت در جوامع مختلف تفاوت‌هایی دارند؛ بنابراین تحرک اجتماعی جامعه شیعیان بغداد در سده‌های چهارم و پنجم ه.ق جلوه‌ای از فضای اجتماعی است که می‌توان به دنبال بررسی نشانه‌های توسعه اجتماعی جامعه شیعه در آن بود. در ادامه بررسی معیارهای تحرک و روش‌های و مجاری دستیابی به آن روشنگر فضای باز یا مسدود اجتماعی برای این گروه در جامعه بغداد آن عصر خواهد بود. تقرب و دوری شیعیان به قدرت خلافت عباسی و پرتعداد بودن آنان در منطقه کرخ، ظهور و نقش‌آفرینی عالمان دینی مؤثر، امکان نقش‌آفرینی سیاسی و نظامی، همدلی درون جامعه‌ای شیعیان و مواردی از این دست همه از پیش‌فرض‌های محتمل برای بررسی تحرک اجتماعی است که در نهایت انسداد و باز بودن فضا را با توجه به عوامل، روش‌ها و مجاری تحرک اجتماعی روشن خواهد کرد.

روش پژوهش

پژوه‌شگر، با روش استدلال جزء به کل (Inductive Approaches) داده‌ها را جمع‌آوری کرده و الگوی میان داده‌ها و متغیرها را کشف می‌کند، سپس فرضیه می‌سازد و فرضیه را آزمون می‌کند و در نهایت نظریه می‌دهد. روش‌های جزء به کل و کل به جزء (The Deductive and Inductive Methods) دو روش مهم در پژوهش است. البته باید توجه داشت که هر دوره‌ای به دنبال وضعیت سیاسی و اجتماعی حاکم بر آن، از مدل خاص نظری خود پیروی می‌کند (امرائی، فلاح زاده و

نظریه‌ی، ۱۴۰۲: ۲۷). پرسش پژوهش حاضر، چگونگی تحرک اجتماعی در جامعه شیعه بغداد سده‌های چهارم و پنجم هجری است که با فرض بر آن که جامعه شیعه بغداد با تقرب به دستگاه قدرت خلافت، علم‌آموزی و نیز کسب اعتبار و منزلت اجتماعی در میان عالمان و اهمیت دادن به آموزش امکان تحرک اجتماعی بالایی برای گروه برتر اجتماعی داشت، اما تحرک در میان طبقات پایین‌تر محدود و فضا برای آنان مسدود بوده است.

اعتبارسنجی پژوهش

در پژوهش‌های متکی بر روش‌های کیفی یکی از معیارهای اصلی اعتبارسنجی، قابلیت اعتماد پژوهش است. فرایند اجرای پژوهش تاریخی چهار مرحله دارد که تجسمی از بیشترین ویژگی‌های روش‌شناسی کیفی است و مراحل آن عبارت‌اند از: شناخت و مکان‌یابی منابع پژوهش، مطالعه و نقد منابع تاریخی، تفسیر اطلاعات تاریخی، نگارش پژوهش تاریخی (حریری، ۱۳۹۶: ۱۲۲ - ۱۲۶) داده‌های این پژوهش با استفاده از اطلاعات تاریخی منابع جمع‌آوری سپس توصیف و تحلیل شده‌اند. به این ترتیب یک پژوهش تاریخی شکل گرفته است که می‌توان اعتبار پژوهش را از میان این فرایند سنجید.

پیشینه تحقیق

بررسی سابقه پژوهش نشان می‌دهد، پژوهش‌هایی از قبیل «تاریخ اجتماعی شیعیان بغداد و برخی مناطق شیعه‌نشین در قرن چهارم هجری» (احسانی، ۱۳۸۷) «جامعه شیعی بغداد از آغاز شکل‌گیری تا پایان غیبت صغرا» (حمیدزاده، ۱۳۸۵) محله کرخ و نقش آن در منازعات سیاسی و مذهبی بغداد در قرون چهارم و پنجم هجری (احمدی، ۱۳۹۱) «کرخ بغداد، پایگاه تشیع در سده‌های چهارم و پنجم هجری» (احمدی، ۱۳۸۸) «بغداد» (دوری، ۱۳۷۸: ۳) در رابطه با شیعیان بغداد و زندگی اجتماعی آنان، توجه به مناطق شیعه‌نشین بغداد، به‌ویژه محله شیعه‌نشین کرخ تاریخ فرهنگی و اجتماعی شیعیان بغداد، همچنین توجه به بخش کوچکی از زندگی اجتماعی، فرهنگی و آموزشی شیعیان بغداد در دوران غیبت صغری و آل‌بویه است، اما در مورد تحرک اجتماعی شیعیان پژوهش مستقلی انجام‌نشده است.

فضای مفهومی

جهت بررسی میزان تحرک اجتماعی، ابتدا مفهومی از طبقات مختلف ارائه می‌شود و در پایان میزان تحرک اجتماعی با ارائه اسامی و توضیحاتی از افراد طبقات مختلف موردسنجش قرار خواهد گرفت.

واژه طبقه، در زبان‌های اروپایی، در اواخر سده هجدهم، رایج و در سده نوزدهم، مفهوم طبقه رنگ معینی به خود گرفت. اکثر جامعه‌شناسان به پیروی از مارکس، افراد جامعه را به طبقه: بالا، پایین و متوسط تقسیم‌بندی کرده‌اند. گروهی مالکیت و وسایل تولید و عوامل اقتصادی را ملاک قرار داده‌اند و گروهی شغل و درآمد، محل سکونت و تحصیلات را در طبقه‌بندی اجتماعی مهم شمرده‌اند (قرائی مقدم، ۱۳۸۱: ۲۷۹). مهم‌ترین و مؤثرترین پایگاه هر شخص، پایگاه طبقه‌ای اوست و سایر پایگاه‌های وی کم‌وبیش بستگی به پایگاه طبقه‌ای او دارد؛ بنابراین منظور از پایگاه طبقه‌ای، پایگاهی است که شخص به سبب عضویت در یکی از طبقات اجتماعی احراز می‌کند (همان، ۲۷۶). بعضی عوامل تعیین‌کننده طبقه اجتماعی عبارت‌اند از: نوع فعالیت اقتصادی، مقدار درآمد، نوع سکونتگاه و... (آقا بخشی و افشاری فرد، ۱۳۸۳: ۶۳۱). شغل پایه اصلی اختلافات طبقه‌ای را تشکیل می‌دهد (حسینی، ۱۳۹۳) و اساس تعریف وبر از طبقه اجتماعی مبتنی بر وضعیت اقتصادی است (قرائی مقدم، ۱۳۸۱: ۲۸۲). طبقه‌بندی یا تعیین خاستگاه اجتماعی یکی از متداول‌ترین شیوه‌های مطالعات جامعه‌شناختی است. هر طبقه معرف افرادی است که بر اساس یک بستر اجتماعی، اعتقادی، فرهنگی و مذهبی و ... شکل می‌گیرد (آزغ، و دیگران، ۱۴۰۰: ۵۰).

با توجه به تقسیمات صورت گرفته مورخان و تعاریف جامعه‌شناسان امروزی از طبقه، در این پژوهش، طبقات اجتماعی بر مبنای شغل، میزان درآمد و منزلت اجتماعی که یکی از رکن‌های مهم در تعیین پایگاه اجتماعی افراد بوده است، به سه دسته فرادست، میانه و فرودست تقسیم می‌شوند.

اصطلاح تحرک اجتماعی از نظر گیدنز به معنای حرکت افراد و گروه‌ها میان موقعیت‌های اجتماعی - اقتصادی (گیدنز، ۱۳۷۶: ۲۶۲) و از نظر کوئن به جابه‌جایی افراد از یک پایگاه اجتماعی به پایگاهی دیگر اطلاق می‌شود. تحرک در چند مدل نمود دارد: تحرک عمودی یا صعودی، به حرکت فرد از یک پایگاه اجتماعی پایین‌تر به پایگاهی بالاتر در اجتماع، تحرک افقی یا عرضی حرکت فرد از یک پایگاه اجتماعی به پایگاهی دیگر در همان سطح اجتماعی و تحرک نزولی، به حرکت یک فرد از پایگاه اجتماعی بالاتر به پایگاهی پایین‌تر از آن پایگاه اطلاق می‌شود. عوامل بسیاری از جمله تحصیلات، جنس، نژاد، شغل پدر و... در میزان تحرک اجتماعی مؤثرند (کوئن، ۱۳۹۱: ۳۱۷ - ۳۲۰). تحرک بین‌نسلی از نسل به نسل دیگر فرزندان به پایگاه اجتماعی بالاتر یا پایین‌تر از والدینشان منتقل می‌شوند. در تحرک درون نسلی نیز تغییر در جایگاه یک فرد یا گروه در همان نسل رخ می‌دهد (گیدنز، ۱۳۷۶: ۲۶۲). نابرابری‌های بیرونی بر اساس شرایط اجتماعی تولد بر افراد اعمال می‌شوند و نابرابری‌های درونی ناشی از مقتضیات تقسیم‌کار اجتماعی و استعدادهای فردی است و اقتضا می‌کند که باید به افراد اجازه داد تا مواضعی که با استعداد آن‌ها بیشترین تناسب را دارد اشغال کنند. سن، نژاد، جنس و قومیت

و رنگ عوامل اساسی در توزیع تبعیض آمیز هستند. نابرابری بیرونی موجبات سرسختی و تصلب نظام قشریندی اجتماعی را فراهم می‌آورد و تحرک و توسعه اجتماعی محدود می‌کند. عوامل تحرک اجتماعی را می‌توان در دودسته ساختی (شغل و نوع آن، منزلت اجتماعی، احترام و...) و فردی (آموزش، عادات حرفه‌ای و...) تقسیم‌بندی کرد. معمولاً تحرک شغلی را به‌عنوان یکی از شاخص‌های مهم تحرک اجتماعی در نظر می‌گیرند (راسخی بخشایش، ۱۳۹۵: ۶۶).

جامعه مورد مطالعه:

الف - طبقه فرادست

از نشانه‌های این طبقه، انباشت ثروت، نفوذ در بخش دولتی و خصوصاً صی جامعه، جمعیت نسبتاً محدود، درآمد بالا و... است (کوئن، ۱۳۹۱: ۳۰۰). گاهی نیز به سبب منزلت اجتماعی بالا، افرادی در این دسته قرار گرفته‌اند.

این طبقه با نشانه‌هایی در بغداد دور مورد مطالعه شنا سایی شدند: آنان از ثروت خوبی برخوردار بودند. خانه‌هایی در محله ویژه ثروتمندان داشتند. معمولاً ثروتمند بغدادی همچنان که اسبی در اصطبل داشت، قایقی هم در نهر داشت، بزرگان صاحب جاه غالباً از طریق آب رفت‌وآمد و عبور می‌کردند (متز، ۱۳۸۸: ۵۲۳). کرخ محل سکونت پول‌دارها و بازرگانان بود (ابن حوقل، ۱۹۳۸ م: ۲۴۲/۱) محله درب زعفران در منطقه کرخ بغداد، محله‌ای بود که خاندان‌های بازرگان و ثروتمندان در آن زندگی می‌کردند (یاقوت حموی، ۱۹۹۵ م: ۴۴۸/۱) هدایا و پیشکش‌های خلفا و اموالی از شهرهای عراق و مردمان نواحی مختلف به آنان تعلق می‌گرفت (شوقی ضیف، ۱۱۱۹ م: ۵۳). آل بویه توسط همین افراد با جمعیت محلی شهرها ارتباط برقرار می‌کردند (کاهن و کبیر، ۱۳۸۴: ۱۴). مناصب و مواردی مانند وزارت، نقابت از مناصب طبقات بالا بود، و آنان به این دلایل از منزلت اجتماعی بالایی برخوردار بودند.

ب - طبقه میانه

میانه و متوسط در لغت به معنای میانه‌رو و معتدل (معین، ۱۳۸۱: ۱۶۲۴/۲) است و طبقه‌ای که بین دو طبقه بالا و پایین قرار دارد. اعضای این طبقه درآمد متوسط و متعادلی داشتند و همچنین در جامعه از منزلت اجتماعی متوسطی برخوردار بودند. در این پژوهش دو گروه بازاریان خرده‌پا و سپاهیان (جرجی زیدان، ۱۳۷۹: ۲۱/۵) که به سبب منازعات مذهبی، لذا بغداد شهری با تنوع مذهبی قابل توجه بود که در آن گروه یا پیروان هر فرقه، بر اساس اختلافات قومی و عقیدتی گاهی باهم تضادهایی پیدا

می‌کردند (حمانی و صادقی، ۱۴۰۰: ۱۹۰) نتوانستند درآمد چندانی را ذخیره کنند، در این طبقه قرار دارند.

ج- طبقه فرودست

نزد محققان شاخص اصلی این طبقه شامل میزان درآمد اندک و منزلت اجتماعی پایین آن‌ها است. گاه اعضای طبقه پایین در پایین‌ترین سطح جامعه قرار دارند و اغلب بیکار یا بدون درآمد هستند و یا درآمدشان به قدری کم است که در فقر و تنگدستی زندگی می‌کنند (کوئن، ۱۳۹۱: ۳۰۶-۳۰۷). در بغداد سده سوم و چهارم، همان‌طور که محله‌هایی خاص ثروتمندان وجود داشت، محله‌هایی هم ویژه توده مردم و فقرا بود (ابن قتیبه دینوری، ۱۴۱۸: ۳۴۸/۱). فقرا کمترین غذا، فرزندان بسیار و لباس‌ها و اثاث زندگی اندکی داشتند (فهمی سعد، ۱۴۱۳: ۳۰۸). تنوخی در سده چهارم می‌گوید که: «شدت فقر و تنگدستی مردم به حدی بود که آن‌ها خسیس شده بودند و تاجران از مردم دوری می‌کردند. مردم هم از احسان و نیکی کردن خودداری می‌کردند و در بیشتر کارهایشان مضایقه می‌کردند.» (قاضی تنوخی، ۱۳۹۱ ه.ق: ۲۷۵/۲). طبقه فرودست پایین‌ترین طبقه جامعه و معمولاً در شرایط بد اقتصادی و اجتماعی قرار داشتند. در این پژوهش دو قشر عیاران و گدایان را شامل می‌شود.

لازم به ذکر است به سبب کاستی اطلاعات در منابع و گزارش بسیار اندک و جزئی از این طبقه و شرایط آنان امکان بررسی تحرک اجتماعی، بسیار کم و تحرک سنجی به‌سختی انجام شد.

نمایی از پایگاه اجتماعی شیعیان:

اشاره شد، جایگاه یا پایگاه اجتماعی به موقعیت اجتماعی و جایگاهی اطلاق می‌شود که فرد در گروه یا در مرتبه اجتماعی یک گروه، در مقایسه با گروه‌های دیگر، احراز می‌کند (کوئن، ۱۳۹۱: ۸۰). بررسی تصویری از طبقات اجتماعی جامعه بغداد در نظام ق‌شربندی با معیارهایی از جمله قدرت، ثروت و منزلت و تعیین امتیازات بر اساس آن (کوئن، ۱۳۹۱: ۲۹۷). در عصر دوم عباسی سه طبقه مهم را دربرگیرنده گروه‌های زیر نشان می‌دهد: طبقه بالاتر شامل خلفا و وزیران، فرماندهان، والیان و امیران و بزرگان دولتی، رؤسای بازرگان و صاحبان زمین و ثروت، طبقه متوسط که شامل مردان جنگی و کارمندان دیوان‌ها، بازرگانان و صنعتگران ممتاز و در آخر طبقه پایین‌تر که شامل عموم مردم از زارعان و اصحاب پیشه‌های کوچک و خدمتکاران، برده‌ها و به دنبال آن اهل ذمه بودند (شوقی ضیف، ۱۱۱۹ م، ۵۳).

در میان شیعیان بغداد برخی مناصب، مشاغل و طبقه از جمله مواردی است که می‌توان با کمک آن‌ها جایگاه سنجی انجام داد: وزارت، نقابت و جایگاه علم، برخورداری از ثروت و سپاهیگری.

وزارت: یکی از مهم‌ترین پایگاه‌های منزلتی بود، وزیر از کلمه «موازرت» به معنی معاونت (ابن خلدون، ۱۳۷۵: ۴۵۲/۱) گرفته شده است و در بیشتر امور مملکت به سلطان یا خلیفه یاری می‌رساند. در دستگاه آل بویه، وزیر هم به کارهای کشوری می‌رسید و هم مسئولیت فرماندهی سپاه را در جنگ‌ها به عهده داشت (متز، ۱۳۸۸: ۱۱۳). در مواردی کارهای دیوان عدالت به او سپرده شده و اداره دیوان عراق را بر عهده داشت. در مواقعی نیز این امور به دیگران سپرده شده و کارها از دست وزیر خارج شده بود (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۲۵۵/۱۹) (در وقایع سال ۳۱۹ هجری).

شیعیان بانفوذ در دستگاه خلافت و به دست گرفتن مشاغل کلیدی، از جمله وزارت (مانند علی بن یقطین که وزیر دستگاه خلافت عباسی بود و یا ابوالحسن علی بن محمد بن موسی، وزیر مشهور خلیفه المقتدر عباسی) (شیخ طوسی، ۱۴۲۰ ه. ق.: ۲۷۰؛ صابی، ۱۴۲۴ ه. ق.: ۲۸) به تدریج در قدرت سهیم شدند و با سرعتی چشمگیر پیشرفت کردند. تمایلات شیعی برخی از خلفا و وزرای آنان، این حرکت را سرعت و قوت می‌بخشید (ترکمنی آذر، ۱۳۸۹: ۱۷۳).

نقابت: نقیب در لغت به معنای فردی است که بر قوم آشنا است، از اخبار و احوال مردم جويا می‌شود (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ه. ق.: ۸۲۰؛ ابن اثیر جزری، ۱۳۶۷: ۵ / ۱۰۱). در دوره عباسی نقیب کسی بود که نسب سادات هاشمی و عباسی (افرام بستانی، ۱۳۷۵: ۹۳۲؛ امینی نجفی، ۱۳۶۳: ۳۲۴/۷) را ثبت می‌کرد. نقابت از زمان خلافت مهدی عباسی برای سرپرستی امور علویان و عباسیان مرسوم شده بود. از جمله وظایف نقیب دقت در صحت نسب اشراف بود که غیر شریف و سادات خود را در زمره آنان قرار ندهد (قله شنیدی، بی تا، ۳۹/۴). نقیب علویان سخت مورد احترام شیعیان قرار داشت. نفوذ و قدرت وی کمتر از خلیفه نبود. معزالدوله بویه عرصه را برای فعالیت نقیبان باز گذاشت و آنان را محترم شمرد تا آنجا که آن‌ها را شایسته خلافت دانست (کاهن و کبیر، ۱۳۸۴: ۲۲۲-۲۲۳). نقابت دارای درجاتی بود، نقیب النقباء یا نقیب نقیبان در بالاترین سطح و نقیب یک منطقه از بالاترین سطوح آن بودند. نقیب به سه روش انتخاب می‌شد و حکم نقابت برای یکی از سادات فاضل و عارف به انساب صادر می‌شد. با نقابت نسب سادات هاشمی شیعه به ثبت می‌رسید و به شمار شیعیان افزوده می‌شد. بیشتر نقیبان طالبی بغداد از سادات هاشمی بودند. خاندان ابوطاهر موسوی از نقیبان توانگر بغداد بودند (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۲۲۴/۷).

علم و عالمان: سده‌های چهارم و پنجم در بغداد با حضور آل بویه در بغداد، دوره شکوفایی علم و دانش بود. در این دو سده عالمان بسیاری مانند سید رضی، سید مرتضی، شیخ مفید و شیخ طوسی در بغداد حضور یافتند (ترکمنی آذر، ۱۳۸۹: ۲۳۹) و از محافل علمی این شهر که مهم‌ترین مرکز علمی زمانه بود، بهره می‌بردند. گروهی بسیار از دانشمندان در هر فن به محله کرخ بغداد منسوب‌اند (یاقوت

حموی، ۱۹۹۵ م: ۱۵۹). تقویت و رواج تشیع مورد اهتمام آنان بود و تدریس فقه جعفری، علم کلام و علوم اسلامی دیگر در بغداد تمرکز یافت. دانشمندان شیعی از این فرصت طلایی سود جستند و در جهت احیا و گسترش عقاید، آداب، فرهنگ، شعایر خود اقدام می‌کردند (کاشفی، ۱۳۸۴: ۷۶).

برخورداری مالی و بازاریان: بغداد مرکز تجاری مهم عصر عباسی بود. وقتی منصور بغداد را ساخت ناحیه جنوب را به تجارت اختصاص داد (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷ ه.ق: ۹۹/۱). در حوالی دروازه جنوبی این شهر، کسبه بازاریایی برپا داشته و خانه‌هایی ساخته بودند و ناحیه‌ای تجاری در منطقه کرخ را تشکیل داده بودند (کورزین، ۱۳۸۶: ۸۱). در سده مورد مطالعه این منطقه شیعه‌نشین بود و بازار در آن قرار داشت. علاوه بر بازرگانان بزرگ، خرده‌تجار و کسبه که اغلب طرفداران تشیع بودند در اطراف بازار کرخ متمرکز بودند (متز، همان: ۸۵)؛ می‌توان تاجران خرد و کسبه بازار را از شیعیان و جزء طبقات میانه به حساب آورد.

سپاهیگری و سپاهیان: سازمان سپاه در دوره آل بویه از گروه‌های مختلف تشکیل می‌شد، از جمله دیلمیان، ترکان و بردگان. دیلمیان شیعه بودند و ترک‌ها عموماً سنی. شیعیان به دیلمیان گرایش داشتند و از آن‌ها در جنگ‌های مستمر خانوادگی و دینی در بغداد کمک می‌خواستند و سنی‌ها به ترک‌ها متمایل بودند (مسکویه رازی، ۱۳۷۹: ۳۷۴). فرماندهی نفوذ و جایگاه برتری به فرماندهان می‌داد و سپاهیگری نیز مطلوب مردمان طبقات میانه و پایین بود.

بازاریان و سپاهیان بیشتر به سبب وضعیت مالی و شغلشان منزلت یافتند. سپاهیان که در جنگ‌ها شرکت می‌کردند، فرصتی برای جمع‌آوری ثروت نداشتند و نتوانستند اقطاع خود را حفظ کنند (جرجی زیدان، ۱۳۷۹: ۲۱/۵)، اما چون به دنبال حفظ امنیت مردم و حکومت بودند و بازاریان به دلیل تأمین معاش مردم مورد احترام قرار می‌گرفتند.

مصادیق و حوزه‌های تحرک جامعه شیعه:

برای بررسی نوع تحرک و حوزه‌های تحرک شیعیان بغداد در دوره مورد مطالعه این نوشتار، ابتدا عوامل منزلت اجتماعی و سپس حوزه‌های تصدی و عناوین شغلی و ارتقا یا نزول آنان طرح می‌شود تا چگونگی تحرک استخراج شود.

الف: در حوزه وزارت:

مأموریت این بخش ذکر نام و فضای زیستی وزرای این دوره و ارائه نشانه‌های تحرک اجتماعی آنان است:

- حسن بن محمد بن هارون، ابومحمد مهلبی (م ۳۵۲ ه. ق.): کاتب دیوان بود و سپس در دوران مطیع خلیفه عباسی به وزارت رسید (ابن جوزی، ۱۴۱۲ ه. ق: ۱۴۲/۱۴ - ۱۴۳؛ خطیب بغدادی، ۱۴۱۷ ه. ق: ۲۱/۳۱). وی ابتدا وزیر معزالدوله دیلمی بود (ابن اثیر، همان: ۵۴۶/۸). از مردان دوراندیش بود و شعر فارسی را با فصاحت می‌گفت. فاضل و ادیب و شاعر و در میان دانشمندان محبوب بود (ابن جوزی، ۱۴۱۲ ه. ق: ۱۴۲/۱۴ - ۱۴۳). او جزء عالمانی بود که از قدرت بهره‌مند بودند و در وزارت به درجه بالایی رسید. ثعالبی درباره زمان آغاز به کار مهلبی، می‌نویسد که حتی برای خریدن یک وعده گوشت ناتوان بود، دوست او با دادن چند درهم نیاز او را رفع کرد (ثعالبی، ۱۴۲۰ ه. ق: ۲۶۵/۲ - ۲۶۶). گفته‌اند وی خود برای کشف مظالم در شهرها می‌گشت (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۸/۴۸۵). هنگامی که مغضوب شد، معزالدوله اموالش را مصادره کرد و خانواده و یاران و حتی غلامانش را به زندان افکند (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۵۴۷/۸).

- ابن بقیه (م ۳۶۷): او مردی وضعی و پدرش یکی از زارعین بود. اما وی، به عزالدوله بختیار نزدیک و سرپرست آشپزخانه شد و به او غذا تقدیم می‌کرد و دستمال سفره بر دوش داشت. سپس پیشرفت کرد و به وزارت رسید (مسکویه رازی، ۱۳۷۹: ۶/۳۵۵ - ۳۵۶؛ ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۲۱/۴۰؛ ابن خلدون، ۱۳۶۳: ۲/۶۶۰).

- فخرالملک (م ۴۰۶ ه. ق.): (مدت وزارت پنج سال و چهار ماه) محمد بن علی بن خلف ابو غالب. وی، وزیر بهاءالدوله و سلطان الدوله بویه و از بزرگ‌ترین وزرای آل بویه بود (ابن عماد حنبلی، ۱۴۰۶ ه. ق: ۵/۴۸). طبق گزارش‌های منابع وی چندین بار از وزارت عزل و مجدداً به وزارت منصوب شد. دارائی که از او یافتند هزار هزار دینار بود، سوای آنچه غارت شده و سوای عوارض دارائی او (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۲۱/۳۶۴). ابن جوزی آورده است: «از او چیزی اضافه بر ۶۳۰ هزار دینار علاوه بر زمین‌ها، ابزارآلات، جامه‌ها و قالیچه‌ها باقی ماند. همچنین گفته شد که ۲,۱۰۰ دینار مطیعی از اموال او به دست آمد که بسیار عجیب بود (ابن جوزی، ۱۴۱۲ ه. ق: ۱/۱۲۴)» همچنین فخرالملک ۳,۰۰۰ دینار در قلعه بدر بن حسنیوه به دست آورد (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۲۱/۳۶۴). وی در سال ۴۰۲ ه. ق اموالی بسیاری را به فقرا انفاق کرد و صدقات بسیاری به ضعیفان و افرادی که در مساجد و زیارتگاه‌ها زندگی می‌کردند، داد و خانه‌ای بزرگ در سوق الدقیق را هم آباد کرد (ابن جوزی، ۱۴۱۲ ه. ق: ۱۵/۸۲ - ۸۳؛ ابن کثیر دمشقی، ۱۴۰۷ ه. ق: ۱۱/۶۴۶؛ ذهبی، ۱۴۱۳ ه. ق: ۲۸/۱۱۲).

- شاپور بن اردشیر (م ۴۱۶ ه. ق.): کاتب بود (قلقشندی، بی تا: ۱۱۰/۱۴). صاحب‌نظر و دوراندیش بود. بهاءالدوله، وی را در بغداد به وزارت برگزید (ابن خلدون، ۱۳۶۳: ۲/۶۸۱). مهم‌ترین

اقدام او برای جامعه شیعه تأسیس دارالعلمی در محله کرخ در سال ۳۸۳ هـ ق بود (ابن جوزی، ۱۴۱۲ هـ.ق: ۳۶۶/۱۴؛ ۱۷/۱۵؛ ابن کثیر دمشقی، ۱۴۰۷ هـ.ق: ۳۸۲/۱۱ و ۱۹/۱۲).

ب: در حوزه نقابت:

مأموریت این بخش ذکر نام و فضای زیستی نقبا و ارائه نشانه‌های تحرک اجتماعی آنان است:

- ابن داعی (م ۳۵۹-۳۶۰ هـ ق)، ابوعبدالله محمد ملقب به ابن داعی از سران سپاه معزالدوله و نخستین نقیب علویان در دوران مطیع خلیفه عباسی، بود. در سال ۳۴۹ هـ ق نقابت طالبیان در بغداد به او واگذار شد. وی متنفذ و قدرتی فراتر از یک نقیب داشت و سخت مورد حرمت شیعیان قرار بود. شیعیان برای آن که معزالدوله او را به نقابت برگزیند، سلطان را سخت تحت فشار قرار دادند (کبیر، ۱۳۸۱: ۲۸۹).

- ابو احمد موسوی (م ۴۰۰ هـ ق): حسن بن... موسی بن جعفر موسوی، پدر رضی و مرتضی (ابن کثیر دمشقی، ۱۴۰۷ هـ.ق: ۳۴۲/۱۱) بود. او منصب نقابت را ۵ مرتبه و از جانب امرای آل بویه و خلفای عباسی عهده‌دار شد (طبری، ۱۳۸۷: ۴۳۹/۱۱؛ ابن جوزی، ۱۴۱۲ هـ.ق: ۱۶۱/۱۴ و ۲۶۸ و ۳۴۴). به دیوان مظالم و امور حج هم رسیدگی کرد. دارایی خوبی داشت و ثلث اموال و املاکش را وقف کارهای نیک کرد (صفدی، ۱۴۱۱ هـ.ق: ۱۲۴/۹).

- سیدرضی (م ۴۰۶ هـ ق): محمدحسن بن... موسی بن جعفر موسوی، ابوالحسن علوی، در سال ۳۸۰ هـ ق منصب نقابت را در آغاز جوانی عهده‌دار شد (ابن جوزی، ۱۴۱۲ هـ.ق: ۳۰۸/۱۳ و ۳۴۴/۱۴). طاعت بالله خلیفه عباسی هنگامی که این منصب را به او تفویض می‌کرد، نهایت احترام را به او کرد و مجلسی بسیار با شکوه را تدارک دید. تاریخی که منابع از زمان سرپرستی نقابت او و پدرش گزارش می‌دهند، نشان می‌دهد که در بین سال‌های ۳۸۰ تا سال ۴۰۰ سیدرضی و پدرش به طور همزمان با هم در بغداد و شهرهای اطراف آن منصب نقابت را عهده‌دار بودند. او اهل فضل و ادب و علم و از عالمانی بود که از قدرت نیز بهره‌ای داشت. کتابی در معانی قرآن نگاشت. همچنین شاعری توانا بود و نیکو شعر می‌سرود و برخی او را اشعرطالبیین (ثعالبی، ۱۴۲۰ هـ.ق: ۱۵۵/۳) نامیده‌اند (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷ هـ.ق: ۲۴۳/۲؛ ابن جوزی، ۱۴۱۲ هـ.ق: ۱۱۵/۱۵-۱۱۶). شاپور بن اردشیر دختر خود را به همسری شریف رضی، بزرگ‌ترین دانشمند شیعی آن عصر درآورد (قلقشندی، بی تا: ۱۱۰/۱۴).

- سید مرتضی (م ۴۳۶ هـ ق): علی بن... موسی بن علی بن ابی‌طالب، ابوالقاسم علوی، او در سوم صفر سال ۴۰۶ هـ ق، پس از درگذشت برادرش منصب نقابت، امارت حج و رسیدگی به دیوان

مظالم به او واگذار شد (ابن جوزی، ۱۴۱۲ ه.ق: ۱۱۱/۱۵). ابن جوزی می‌نویسد که او به همه مذاهب و مذهب تشیع امامی نگریست و پس از آن به نگارش کتاب برای شیعه مشغول شد (ابن جوزی، ۱۴۱۲ ه.ق: ۲۹۴/۱۵). یکی از القاب او علم‌الهدی بود. او در تشیع و کلام و شعر و بلاغت سرآمد بود و تصنیف بسیاری در فنون علوم داشت (ابن عماد حنبلی، ۱۴۰۶ ه.ق: ۱۶۸/۵-۱۶۹).

ثروت خانواده موسوی به قدری بود که در ربع آخر سده چهارم هجری شریف رضی محلی را برای شاگردانش انتخاب کرد و آنجا را ساخت و آن را دارالعلم نامید و وسایل رفاه آنان را فراهم کرد. او حتی شهریه دانشجویان را هم از اموال خود پرداخت می‌کرد و دستور داده بود به هر یک از دانشجویانش کلیدی مخصوص دهند تا نیازهای خود را از بیت‌المال تأمین کند (شریف رضی، ۱۴۰۶ ه.ق، ۲۷؛ ابن خلکان، بی تا، ۴/۴۱۴). همچنین دارایی سید مرتضی (م ۴۳۶ ه.ق) برادرش در میان شخصیت‌های مذهبی و علمی زمان خود بسیار قابل توجه بود (ابن خلکان، همان، ۳/۳۱۶). هشتاد آبادی در اختیار او بود که عایدی آن‌ها را دریافت می‌کرد (امینی نجفی، ۱۳۶۳: ۸۴/۸؛ خوانساری، ۱۳۶۰ ه.ش: ۱۷۰/۵؛ افندی اصبهانی، ۱۴۰۳ ه.ق: ۲۱/۴).

ج: در حوزه علوم:

در این بخش فضای زیستی و نام علمای این دوره و ارائه نشانه‌های تحرک اجتماعی ذکر می‌شود (جایگاه اجتماعی بالای عالمان و حضور در مناصب دیوانی و مدرسی، به سبب آنکه بسیاری از مناصب پدر میراثی بود، لذا سایر خوی‌شاوندان فرصت اشتغال چندانی نداشتند (دهقانی، ۱۴۰۱: ۱۹۵):

- ابن طیب رزاز (م ۴۱۹ ه.ق): علی بن... موسی بن بیان، ابوالحسن، در کرخ بغداد ساکن بود و دکانی در بازار برنج‌فروشان (رزازان) داشت. محل دفن و مذهب او مشخص نیست. اما گزارش‌هایی آمده است که می‌گوید: رزاز بسیار شنونده و راستگو بود و استادان بسیاری داشت (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷ ه.ق: ۳۲۹/۱۱).

- محمد بن... علی طوسی (م ۴۶۰ ه.ق): شیخ طوسی فقیه، محدث و دانشمند پس از طی تحصیلات مقدماتی، در سال ۴۰۸ ه.ق از خراسان به بغداد عزیمت کرد و ۴۰ سال در بغداد اقامت کرد (شیخ آقابرگ طهرانی، بی تا: ۷۲). وی به علت هوش سرشار مورد توجه استاد خود شیخ مفید قرار گرفت. بدین جهت اکثر اوقات را با شیخ به سر می‌برد. سید مرتضی نیز که در او لیاقت و استعداد کامل را دیده بود، او را مورد توجهات ویژه خود قرار داده و به تدریس واداشت و مقرری قابل توجه

ثابتی (۱۲ دینار در ماه) برای او تعیین نمود. وی ۲۳ سال همراه این دو استاد بود (عقیقی بخشایشی، ۱۳۷۲: ۷۳). پس از درگذشت سیدمرتضی، پرچم‌داری شیعه به او رسید. در این زمان منزل شیخ در محله کرخ بغداد تا سال ۴۴۸ هـ ق، مقصد مسلمانان بود. پس از ورود سلجوقیان به بغداد به کوفه هجرت و در نجف مستقر شد (ابن کثیر دمشقی، ۱۴۰۷ هـ ق: ۶۹/۱۲).

-ابوعبدالله بن جلاب (م ۴۴۹ هـ ق): از بزرگان علمای شیعه و شیخ شیعیان در محله کرخ بغداد و رئیس بزازان محله باب الطاق بود. وی در فتنه بین شیعه و سنی در سال ۴۴۹ هـ ق کشته شد (ابن کثیر دمشقی، ۱۴۰۷ هـ ق: ۶۱/۱۲ و ۶۹؛ ابن جوزی، ۱۴۱۲ هـ ق: ۸/۱۶).

-ابن جعابی (م ۳۵۵ هـ ق): ابوبکر تمیمی، قاضی موصل و از بزرگان شیعه بود (ابن ندیم، ۱۳۵۰: ۲۷/۵). کتاب‌های بسیاری در علم حدیث نوشت. او از تلعبیری و شیخ مفید روایت می‌کند (شیخ طوسی، ۱۳۷۳: ۴۴۵). ابن جوزی روایت می‌کند که او ۱۰۰ هزار حدیث را حفظ داشته؛ اما خطیب بغدادی تعداد آن‌ها را ۴۰۰ یا ۶۰۰ هزار حدیث ذکر می‌کند (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷ هـ ق: ۲۳۶/۳-۲۴۱؛ ابن جوزی، ۱۴۱۲ هـ ق: ۱۷۹/۱۴-۱۸۱؛ صفدی، ۱۴۱۱ هـ ق: ۲۴۰/۴). ابن جعابی کتاب‌های بسیاری نوشت و با نوشتن این کتاب‌ها علاوه بر رشد علمی شیعه توانست در گسترش اندیشه و عقاید شیعه تأثیرگذار باشد.

-محمد بن مظفر ابو الحسین بزاز (م ۳۷۹ هـ ق): محمد بن مظفر... بن ایاس، نخستین بار در سال ۳۰۰ هـ ق بود که حدیث را از استادان خود شنید. بسیار مسافرت می‌کرد (ابن جوزی، ۱۴۱۲ هـ ق: ۳۴۳/۱۴). از استادان شیخ مفید بود و در برخی از استنادهای کتاب شیخ مفید، گزارش داده‌اند که او از محدثان عراق و حافظی مورداعتماد، ثروتمند و متقن بود که مقدار اندکی هم به شیعه و تشیع تمایل داشت (شیخ آقابزرگ طهرانی، بی تا: ۳۰۷/۱). علاوه بر اینکه شاگردان بسیاری از جمله شیخ مفید را تربیت کرد، احادیث بسیاری را هم روایت کرد. ابن ناصرالدین می‌گوید: از محدثان عراق و حافظی مورداعتماد، باهوش، ثروتمند و متقن بود (همان).

- شیخ مفید (م ۴۱۳ هـ ق): ابوعبدالله محمد... بن نعمان، از بزرگ‌ترین عالمان سده چهارم هجری بود. ریاست متکلمین شیعه امامیه را برعهده داشت. در علم کلام نسبت به رقیبانش در دیگر مذاهب پیشرو بود و مهارت دقیقی داشت (ابن ندیم، همان: ۲۲۶/۵). از علمای امامیه بود که اصول این مذهب را تدوین کرد. سیدمرتضی و سیدرضی از شاگردان وی بودند. او در خانه خود، جلسه درس تشکیل می‌داد و بسیاری از علما در مجلس او حضور یافته و به مذهب او گرایش داشتند، مجلس درس او در درب ریاح بود. برای شیعیان کتاب‌های زیادی همانند المقنعه، امالی، التمهید در زمینه‌های

مختلف مانند فقه، کلام و تاریخ تألیف کرد و حمایت و وکالت آن‌ها را به دست آورد و نزد پادشاهان اطراف و جهت داشت و مجالس او از عالمان دیگر گروه‌ها پر بود (ابن جوزی، ۱۴۱۲ ه.ق: ۱۵/۱۵۷؛ ابن کثیر دمشقی، ۱۴۰۷ ه.ق: ۱۵/۱۲). وی در حوزه اندیشه شیعی و گسترش آن تأثیرگذار بود. ابن عماد حنبلی گزارش کرده است که او در دولت آل بویه شأن بسیار بالایی داشت و مورد احترام بود. بسیار صدقه می‌داد و بسیار نماز می‌خواند و روزه می‌گرفت (ابن عماد حنبلی، ۱۴۰۶ ه.ق: ۵/۷۲).

-ابن وتار (م ۴۲۹ هـ ق): ابونصر سلمی غزال. خطیب بغدادی از گروهی شنید که: از او می‌نوشتند؛ اما کسی در روایت بر او اعتماد نمی‌کرد با این حال ابن مظفر و ابی بکر بن شاذان از او روایت می‌کنند (ذهبی، ۱۴۱۳ ه.ق: ۲۹/۲۵۱). بغدادی می‌نویسد که: «نمی‌دانم از چه کسی شنیدم که او متمایل به تشیع است.» (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷ ه.ق: ۱۵/۱۴۱).

-خزرجی خیاط (م ۴۳۳ هـ ق): عبیدالله... بن اسحاق، ابوالقاسم انصاری، از بزرگان و فقه‌های شیعه بود. او حدیثی با چند واسطه از پیامبر نقل می‌کند که پیامبر (ص) فرمودند: «مؤذن با پیامبران و صدیقان و صالحان محشور می‌شود.» (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷ ه.ق: ۱۰/۳۸۲-۳۸۳؛ ذهبی، ۱۴۱۳ ه.ق: ۲۹/۳۸۴).

-ابن قادسی (م ۴۴۷ هـ ق): حسین... بن محمد بن حبیب، ابوعبدالله بزار. روایت کرده‌اند که او شیعیان را در مسجد شرقیه جمع کرد و سپس احادیثی راجع به تاختن به مذاهب پیه‌شین می‌گفت. همچنین آورده‌اند که او احادیثی را از ابن جعابی روایت می‌کرد (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷ ه.ق: ۸/۱۶-۱۷؛ ذهبی، ۱۴۱۳ ه.ق: ۳۰/۱۴۵-۱۴۶؛ ابن عماد حنبلی، ۱۴۰۶ ه.ق: ۵/۲۰۱).

-یحیی بن... طباطبا علوی حسنی (م ۴۷۸ هـ ق): لقب او ابومعمر و از بزرگان طالبی و شیعه امامیه بود. او و برادرش از نسابه‌های مشهور بودند که بنا به نقل ابن حجر، ابن طباطبا شناخت نسب طالبیان را در زمان خودش به پایان رساند. او از جمله فضلا و شاعران شیعه بغداد در زمان آل بویه بوده و در کرخ منزل داشت (ذهبی، ۱۴۱۳ ه.ق: ۳۲/۲۵۶؛ ابن جوزی، ۱۴۱۲ ه.ق: ۱۶/۲۵۴؛ ابن تغری بردی، ۱۳۹۲ ه.ق: ۵/۱۲۳).

د: در حوزه سپاهیان و سپاهگیری:

در میان سپاهیان سردار سبکتکین عجمی قرار دارد که گرایش‌های شیعی داشته و در یکی از مناسبت‌ها به رجالی مشهور که ادعای علوی و مهدی منتظر بودن داشتند، گرایش پیدا کرده بود (مسکویه رازی، ۱۳۷۹: ۶/۲۸۷).

هـ: سایر طبقات:

بازاریان خرده‌پا و عموم مردم نیز در طبقه‌بندی جامعه شیعه بغداد این دو سده قرار داشتند. بازاریان در سال ۳۳۰ هـ ق در بغداد، بازارها و خانه‌ها شب و روز با آتش‌سوزی و غارت، روبرو بود. در سال ۳۶۲ هـ ق، کرخ بغداد به دنبال خون‌خواهی اهل سنت در پی کشته‌شدن فردی از اهل سنت، آتش گرفت، تعداد بسیاری از خانه‌ها و اموال، از جمله ۳۰۰ دکان در آتش سوخت. پس از مه‌ماه آتش‌سوزی، خسارت آن به‌ازای هر ماه ۴۳ هزار دینار برآورد شد (ابن جوزی، ۱۴۱۲ هـ ق: ۱۴/۲۱۵؛ ابن کثیر دمشقی، ۱۴۰۷ هـ ق: ۱۱/۲۷۳).

عموم مردم و افراد کم‌بضاعت نیز از دیگر طبقات و اقشار جامعه شیعه بغداد بودند که ابن جوزی و مسکویه نیز از قحطی و شرایط بد اقتصادی شیعیان بغداد و به‌ویژه ها شمیان گزارش داده‌اند: در سال ۳۳۴ هـ ق که گرانی بیداد کرده مردم بی‌نان ماندند، تا آنجا که مردگان گندیده و علف‌ها را هم خوردند. مرد و زن و کودک در کنار راه‌ها نیم‌مرده ایستاده، آن قدر ناله گرسنگی سر می‌دادند، تا می‌افتادند و می‌مردند. همچنین زنی هاشمیه را گرفتند که پسری را دزدیده زنده در تنور انداخته سرخ کرده، قسمتی از گوشت او را خورده بود و داشت باقی را می‌خورد. گردنش را زدند. زنی دیگر را نیز گرفتند که بچه‌ها را می‌کشت و می‌خورد. این پدیده گسترش نیز یافت (مسکویه رازی، ۱۳۷۹: ۱۲۷/۶-۱۲۸؛ ابن جوزی، ۱۴۱۲ هـ ق: ۱۴/۴۶). همه این موارد با فرض بر صحت، نشان از وضعیت بد اقتصادی و فقر این افراد است. همچنین به دلیل ضعف تاریخ اجتماعی در منابع از جایگاه پیشینی و پسینی این گروه نیز نمی‌توان اطلاعات چندانی به دست آورد. هرچند که به نظر می‌رسد با توجه به آشوب‌های مذهبی فراوان در این دو سده در بغداد، این گروه از ابتدا نیز از وضعیت خوبی برخوردار نبودند.

اگر در نظر بگیریم که مستمری بنی‌هاشم بسیار کم و ماهانه ربع دینار بود، بنابراین عامه سادات چه علوی چه عباسی در فقر به سر می‌بردند، تا آنجا که بعضی ناچار به خیرچینی می‌پرداختند. در سال ۳۳۴ هـ ق، مطیع‌الله خلیفه تنها در یک روز سی و اند هزار درهم به سادات علوی و عباسی بخشید (ذهبی، ۱۴۱۳ هـ ق: ۲۸/۲۵؛ ابن جوزی، ۱۴۱۲ هـ ق: ۱۴/۴۶). ابوالعلاء معری نیز به یکی از علویان رسیدگی می‌کرد و یک‌بار خرجی برای او فرستاد و از کمی مبلغ، پوزش طلبید (متز، ۱۳۸۸: ۱۸۰).

یافته‌ها:

روش‌ها و مجاری تحرک اجتماعی:

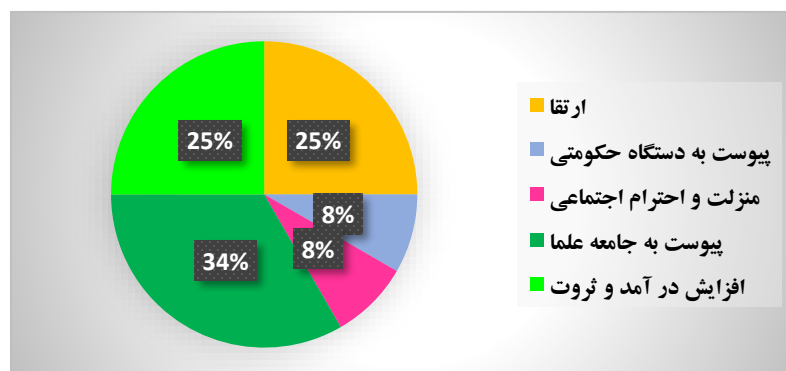
عوامل مختلفی مانند پیوستن به دستگاه دیوانی و حکومتی برای کسب شغل بهتر و ارتقای مقام، پیوستن به نیروهای نظامی و سپاهگیری، علم‌آموزی و پیوستن به جامعه علما و در سلسله‌مراتب علمی، پیشرفت در بخش بازرگانی و افزایش درآمد و ثروت و... از روش‌های تحرک اجتماعی است. دست‌یافتن به مقام دولتی، ازدواج با طبقات ممتاز و کسب اعتبار اجتماعی، مالکیت زمین، مهاجرت از روستا به شهر، گسترش دیوان سالاری، اتکا به آموزش به‌عنوان ابزار ترقی و... از جمله مجاری تحرک اجتماعی است. در جدول بعدی این موارد ذکر خواهند شد.

جدول شماره ۱: روش‌ها و مجاری تحرک اجتماعی												
نام	روش‌ها						مجاری					
	ارتقای شغلی	پیوستن به دستگاه دیوانی	مجازات و احترام اجتماعی	پیوستن به نیروی نظامی	پیوستن به جامعه علما	افزایش درآمد و ثروت	کسب مقام دولتی	ازدواج با طبقات ممتاز	اعتبار اجتماعی	مالکیت زمین	مهاجرت	آموزش، ابزار ترقی
ابن مهلبی	+		+			+	+		+			
ابن بقیه	+		+			+	+		+			
فخرالملک	+					+	+		+			
شاپور بن اردشیر	+		+			+	+		+			
ابو احمد موسوی	+					+	+		+			
سیدرضی	+				+	+	+		+			
سید مرتضی	+				+	+	+		+			
ابن داعی	+											
ابن رزاز					+	+	+		+			
ابن جعابی	+				+				+		+	
ابن بزاز					+					+		
شیخ مفید					+				+		+	
ابن طیب رزاز					+	+	+		+		+	
ابن وتار					+						+	

+												خزرجی خیاط
+												ابن قادسی
+												ابن جلاب
+	+											شیخ طوسی
+						+					+	ابن طباطبا
						+					+	سبکتکین

مجاری تحرک اجتماعی:

به‌طور کلی پیوستن به جامعه علما با دوازده مورد تکرار و ۳۴ درصد و افزایش درآمد و ثروت و ارتقای شغلی به طور مساوی (۲۵ درصد) در مرتبه بعدی مهم‌ترین مجاری تحرک اجتماعی در میان طبقات بالای جامعه شیعه بغداد هستند. در این میان ارتقای شغلی و افزایش درآمد و ثروت از مجراهایی است که وزرا و نقبا از طریق آن تحرک صعودی داشتند، به همین ترتیب پیوستن به جامعه علما نیز مهم‌ترین مجرای تحرک اجتماعی علمای شیعه بغداد این دو سده است. البته با توجه به اینکه سهم زیادی از طبقه بالا و جامعه شیعه مورد بررسی را علما تشکیل می‌دهند، آمار به دست آمده طبیعی و قابل توجیه است.

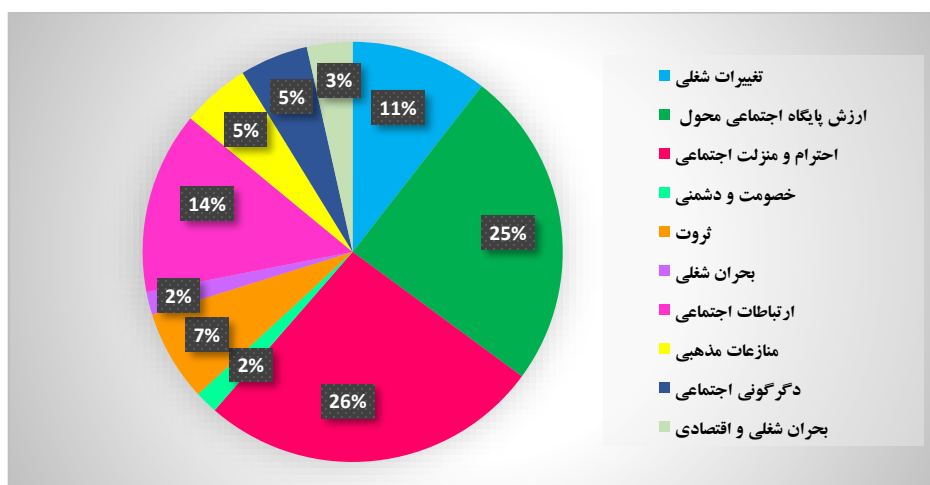
روش‌های تحرک اجتماعی:

کسب مقام دولتی با ۶ مورد و آموزش به عنوان ابزاری برای ترقی و کسب اعتبار اجتماعی هر کدام با ۱۰ مورد مهم‌ترین روش‌های تحرک اجتماعی جامعه شیعه بغداد به‌ویژه در میان طبقات بالا و متوسط است. به همین ترتیب مالکیت زمین، مهاجرت با ۲ مورد و ازدواج با طبقات ممتاز (به لحاظ ضمنی و فکری مهم‌ترین عامل تحرک می‌تواند باشد) با ۱ مورد تکرار از دیگر روش‌های تحرک

اجتماعی هستند.

جدول شماره ۲ (بسامدسنجی دلایل تحرک اجتماعی شیعیان)		
درصد فراوانی	تعداد	عامل تحرک
۱۱٪	۶	تغییرات شغلی
۲۵٪	۱۴	ارزش پایگاه اجتماعی محول
۲۶٪	۱۵	احترام و منزلت اجتماعی
۲٪	۱	خصومت و دشمنی
۷٪	۴	ثروت
۲٪	۱	بحران شغلی
۱۴٪	۸	ارتباطات اجتماعی
۵٪	۳	منازعات مذهبی
۵٪	۳	دگرگونی اجتماعی
۳٪	۲	بحران شغلی و اقتصادی
۱۰۰٪	۵۷	جمع

نمودار (درصد فراوانی دلایل اجتماعی شیعیان)

دلایل تغییر جایگاه (عوامل تحرک)

در این بخش منا صب پید شین و پ‌سین افراد اینکه در چه مرتبه و شغلی بودن و به چه دلایلی و چه نوع تحرکی را تجربه کردند، مورد بررسی قرار گرفته است.

تحرک صعودی، مصداق این نمونه از تحرک در موارد زیر دیده می‌شود:

- ابن مهلبی و ابن بقیه: تغییرات شغلی و کار (کاتب و زارع بودند و به وزارت رسیدند)، ارزش پایگاه‌های محول و احترام و منزلت اجتماعی (به واسطه مقام وزارت).

- فخر الملک: ثروت (اموال بسیاری که داشت) و پایگاه اجتماعی و احترام و منزلت اجتماعی (تصدی منصب وزارت)

- شاپور بن ارد شیر: تغییرات شغلی و کار (تصدی منصب وزارت پس از کاتب بودن)، ارزش پایگاه‌های محول و احترام و منزلت اجتماعی (تصدی منصب وزارت) است.

- نقبا: ارتباطات اجتماعی به واسطه منصب نقابت (ارزش و اهمیت منصب نقابت میان مردم)، منزلت و احترام اجتماعی و ارزش پایگاه‌های محول (به واسطه جایگاه علمی و شغلی) و ثروت از عوامل تحرک صعودی چهار نقیب بوده است.

- ابن رزاز: ارزش پایگاه‌های محول (جز طبقه علما بودن)، تغییرات شغلی و کار (علاوه بر اینکه روایت می‌کرد، در بازار نیز به برنج‌فروشی مشغول بوده) و ارتباطات اجتماعی (به واسطه آموزش).

- شیخ طوسی: ارتباطات، احترام و منزلت اجتماعی ارزش پایگاه‌های محول (به سبب حضور در طبقه علما و همچنین همنشین بودن با شیخ مفید)، تغییرات شغلی و کار (به واسطه تغییر جایگاه شغلی پس از اساتید خود و گرفتن منصب ریاست متکلمین شیعه و...) دگرگونی اجتماعی (به واسطه حضور دو خاندان مختلف)

- ابن جلاب: از جمله عوامل تحرک اجتماعی ابن جلاب علاوه بر ارتباطات و احترام و منزلت اجتماعی و ارزش پایگاه‌های محول (به واسطه اینکه جز علما و رئیس محله باب الطاق بود)، قومیت و مذهب (به دلیل کشته‌شدن در فتنه بین شیعه و سنی).

تحرک افقی یا عرضی: شامل نمونه‌های زیر:

- ابن جعابی: ارتباطات و احترام و منزلت اجتماعی (جز علما و قضات بودن).

- ابن بزاز: تغییرات شغلی (به سبب مسافرت‌های بسیار)، ارزش پایگاه‌های محول (جایگاه ویژه علما در جامعه شیعه سده سوم و چهارم)، احترام و منزلت اجتماعی (به واسطه محدث و مورد اعتماد بودن و...) .

- شیخ مفید: احترام و منزلت اجتماعی (به واسطه ارتباط با دستگاه حکومت آل بویه و تأیید و کسب وجهت از پادشاهان و همچنین عموم شیعیان)، ارزش پایگاه محول (به لحاظ اینکه علما در این دوره به ویژه شیخ مفید دارای احترام و منزلت بسیار بالایی بودند) ارتباطات اجتماعی (به سبب علم‌آموزی و تشکیل مجالس درسی که گروه‌های مختلف نیز در آن شرکت می‌کردند) از عوامل تحرک اجتماعی شیخ مفید بود.

- ابن قادسی، ابن وتار، خزرچی خیاط: ارتباطات، منزلت و احترام اجتماعی ارزش پایگاه‌های محول (به واسطه اینکه جز علمای شیعه این دو سده بود).

- ابن طباطبایا: ارتباطات، منزلت و احترام اجتماعی ارزش پایگاه‌های محول (به واسطه اینکه جز علمای شیعه این دو سده بود) و تغییرات شغلی (هم عالم بود و هم نسب‌شناس).

- سبکتکین تغییرات شغلی به واسطه گرفتن منصب دولتی.

تحرک نزولی: در چند نمونه یافت شد:

- ابن بقیه به واسطه خصومت و دشمنی عضدالدوله دچار تحرک نزولی شده و از منصب خود عزل شد.

- فخرالملک و ابو احمد موسوی نیز تحرک نزولی را به سبب تغییرات و بحران‌های شغلی و کار، دشمنی و خصومت تجربه کردند و اموالشان مصادره شد. دور شدن از کانون قدرت و مصادره اموال راهی برای انسداد تحرک و منجر به تحرک نزولی شد که فضای اجتماعی را برای توسعه سخت می‌کرد.

در خصوص بازاریان و فقرا و طبقات پایین‌تر جامعه وجود اختلافات و فتنه‌های مذهبی فراوان میان شیعه و سنی در این سال‌ها، وضعیت زندگی شیعیان بغداد مدام دستخوش تغییر کرده بود. این اختلافات و آشوب‌ها به خسارت و ضرر و زیان شیعیان منجر شده بود؛ بنابراین دگرگونی اوضاع اجتماعی (به واسطه اختلافات مذهبی)، منازعات مذهبی (فتنه‌ها و آشوب‌های مذهبی)، بحران‌های اقتصادی و شغلی (به واسطه سوختن بازارها در جریان فتنه و آسیب دیدن بازار) از جمله عوامل تحرک

نزولی بازاریان بود.

جدول شماره ۳ (انواع و عوامل تحرک اجتماعی شیعیان)				
نام	مقام	تحرک صعودی/نزولی	تحرک افقی	عامل تحرک
این مهلبی	وزیر	صعودی		تغییرات شغلی - ارزش پایگاه اجتماعی محول - احترام و منزلت اجتماعی
ابن بقیه	وزیر	صعودی		تغییرات شغلی - ارزش پایگاه محول - احترام و منزلت اجتماعی
		نزولی		خصومت و دشمنی
فخرالملک	وزیر		✓	ثروت - ارزش پایگاه اجتماعی محول - احترام و منزلت اجتماعی
		نزولی		بحران شغلی
شاپور بن اردشیر	وزیر	صعودی		تغییرات شغلی - ارزش پایگاه اجتماعی محول - احترام و منزلت اجتماعی
ابو احمد موسوی	نقیب	صعودی		ارتباطات اجتماعی - ارزش پایگاه اجتماعی محول - احترام و منزلت اجتماعی - ثروت
سیدرضی	نقیب	صعودی		ارتباطات اجتماعی - ارزش پایگاه اجتماعی محول - احترام و منزلت اجتماعی - ثروت
سید مرتضی	نقیب	صعودی		ارتباطات اجتماعی - ارزش پایگاه اجتماعی محول - احترام و منزلت اجتماعی - ثروت
ابن داعی	نقیب - فرمانده سپاه	-	✓	ارتباطات اجتماعی - ارزش پایگاه اجتماعی محول - احترام و منزلت اجتماعی
ابن جعابی	عالم	-	✓	احترام و منزلت اجتماعی - ارتباطات اجتماعی
ابن بزاز	عالم	-	✓	تغییرات شغلی - ارزش پایگاه اجتماعی محول - احترام و منزلت اجتماعی
شیخ مفید	عالم	-	✓	ارتباطات اجتماعی - ارزش پایگاه اجتماعی محول - احترام و منزلت اجتماعی
ابن طیب رزاز	عالم	صعودی		تغییرات شغلی - ارتباطات اجتماعی - ارزش پایگاه اجتماعی محول
ابن وتار	عالم	-	✓	ارتباطات اجتماعی - ارزش پایگاه اجتماعی محول - احترام و منزلت اجتماعی
خزرجی خیاط	عالم	-	✓	ارتباطات اجتماعی - ارزش پایگاه اجتماعی محول - احترام و منزلت اجتماعی
ابن قادسی	عالم	-	✓	ارتباطات اجتماعی - ارزش پایگاه اجتماعی محول - احترام و منزلت اجتماعی
ابن جلاب	عالم	صعودی		ارتباطات اجتماعی - ارزش پایگاه اجتماعی محول - منازعات مذهبی و قومی

تغییرات شغلی - ارتباطات اجتماعی - ارزش پایگاه اجتماعی محول - احترام و منزلت اجتماعی - دگرگونی اجتماعی		صعودی	عالم	شیخ طوسی
تغییرات شغلی - ارزش پایگاه اجتماعی محول	✓	-	عالم	ابن طباطبا
تغییرات شغلی	✓	-	سردار	سیکنکین
دگرگونی اجتماعی - منازعات مذهبی - بحران‌های اقتصادی و شغلی	-	نزولی	-	بازاریان
دگرگونی اجتماعی - منازعات مذهبی - بحران‌های اقتصادی و شغلی		نزولی	-	افراد کم‌بضاعت و عموم مردم

دسته‌بندی کلی عوامل اصلی تحرک اجتماعی در میان شیعیان بغداد از این قرار است:

الف: عوامل تحرک صعودی و افقی:

- تغییرات شغل و کار
- ارزش‌های پایگاه محول
- قومیت و مذهب، دگرگونی اجتماعی
- ارتباطات اجتماعی
- احترام و منزلت اجتماعی

ب: عوامل تحرک نزولی:

- تغییرات شغل و کار
- دشمنی و خصومت
- منازعات قومی و مذهبی
- برخورد با بحران‌های شغلی و اقتصادی

به همین ترتیب مشاغل وزارت و نقابت و همچنین علما به لحاظ شغلی و منزلت اجتماعی در طبقه بالا قرار می‌گیرند و لحاظ تحصیلات بیشتر از اینکه در طبقه بالا قرار بگیرند اعتبار و منزلت اجتماعی کسب می‌کنند. تحرک نزولی می‌توانست عامل مهمی در انسداد فضای اجتماعی برای شیعیان آن عصر باشد.

توصیه‌ها: بررسی بحران‌های اقتصادی و درگیری‌های مذهبی در میزان افزایش یا کاهش تحرک اجتماعی شیعیان و نیز تأثیر نظام قدرت و فضای سیاسی حاکم بر فضای باز اجتماعی و ی انسداد آن می‌تواند در پژوهش‌های آتی مورد بررسی قرار گیرد.

فهرست منابع و مطالعات

- ابن اثیر جزیری، مبارک بن محمد، (۱۳۶۷)، *النهايه في غريب الحديث والأثر*، محمود محمدطناحي، قم: مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان.
- ابن اثیر، عزالدین، (۱۳۷۱)، *کامل تاریخ بزرگ اسلام و ایران*، ترجمه ابوالقاسم حالت و عباس خلیلی، تهران: مؤسسه مطبوعاتی علمی.
- ابن تغری بردی، یوسف، (۱۳۹۲ هـ ق)، *النجوم الزاهره فی ملوک مصر و القاهره*، قاهره: وزاره الثقافه و الارشاد القومي، الموسسه المصريه العامه.
- ابن جوزی، ابوالفرج، (۱۴۱۲ هـ ق)، *المنتظم فی تاریخ الأمم و الملوک*، تحقیق محمد عبدالقادر عطا و مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن حوقل، محمد، (۱۹۳۸ م)، *صورة الارض*، بیروت: دار صادر.
- ابن خلدون، عبدالرحمن، (۱۳۶۳)، *العبر تاریخ ابن خلدون*، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- ابن خلدون، عبدالرحمن، (۱۳۷۵)، *مقدمه*، ترجمه محمد پروین گنابادی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- ابن خلکان، شمس‌الدین احمد، (بی تا)، *وفیات الاعیان و انباء ابناءالزمان*، بیروت، دارصادر.
- ابن عماد حنبلی، شهاب‌الدین ابوالفلاح، (۱۴۰۶ هـ ق)، *شذرات الذهب فی اخبار من ذهب*، تحقیق الأرنؤوط، دمشق - بیروت: دار ابن کثیر.
- ابن کثیر دمشقی، ابوالفداء، (۱۴۰۷)، *البدایه و النهایه*، بیروت: دارالفکر.
- ابن ندیم، محمد بن اسحاق، (۱۳۵۰)، *الفهرست*، تحقیق رضا تجدد، تهران: مکتبه الاسدی، مکتبه جعفری تبریزی.
- احسانی، سید محمد، (۱۳۸۷). «تاریخ اجتماعی شیعیان بغداد و برخی مناطق شیعه نشین در قرن چهار هجری». *تاریخ اسلام در آینه پژوهش*، ۷-۳۸.
- احمدی، محمدقاسم، (۱۳۸۸). «کرخ بغداد، پایگاه تشیع در سده‌های چهارم و پنجم هجری». *تاریخ اسلام در آینه پژوهش*، ۷-۳۶.
- احمدی، محمدقاسم، (۱۳۹۱). *محلہ کرخ و نقش آن در منازعات سیاسی و مذهبی بغداد در قرون چهارم و پنجم هجری*، تهران: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- اخلاقی، محمدعلی، (۱۳۸۴)، *شکل‌گیری سازمان روحانیت شیعه*، تهران: شیعه‌شناسی.

- آزغ، محمد، اله یاری، فریدون و کجباف، علی اکبر (۱۴۰۰). «تبیین علل جنبش‌های دوره عباسی با تمرکز بر جنبش‌های سنباد و المقنع (با تاکید بر نظریه محرومیت نسبی تد رابرت گر)». نشریه پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، ۱۵(۲۹)، ۴۷-۷۴. Doi: 10.22111/jhr.2020.33708.2741
- افرام بستانی، فؤاد، (۱۳۷۵)، فرهنگ اجددی، ترجمه رضا مهیار، تهران: انتشارات اسلامی.
- افندی اصبهانی، میرزا عبدالله، (۱۴۰۳ ه. ق.)، ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، به اهتمام سید محمود مرعشی، به تحقیق سید احمد حسینی، قم: منشورات مکتبه آیه الله العظمی مرعشی نجفی.
- آقابخش، علی و مینو افشاری فرد، (۱۳۸۳)، فرهنگ علوم سیاسی، تهران: چاپار.
- امرائی، ایوب، فلاح زاده، احمد و نظریگی، مریم (۱۴۰۲). «واکاوی منازعات اهل حدیث با امامیه در مقوله‌ی «جامعه‌سازی»». نشریه پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، ۱۷(۳۲)، ۲۳-۵۲. Doi: 10.22111/jhr.2022.41179.3317
- امینی نجفی، عبدالحسین، (۱۳۶۳)، الغدیر، ترجمه محمدباقر بهبودی، تهران: کتابخانه بزرگ اسلامی.
- ترکمنی آذر، پروین، (۱۳۸۹)، دیلمیان در گستره تاریخ ایران، تهران: سمت.
- ثعالی، عبدالملک بن محمد، (۱۴۲۰ ه. ق.)، تیمه الدهر فی محاسن اهل العصر، مصحح مفید محمد قمیحه، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- جرجی زیدان، (۱۳۷۹)، تاریخ تمدن اسلام، ترجمه و نگارش علی جواهر کلام، تهران: امیرکبیر.
- حریری، نجلا، (۱۳۹۶)، اصول و روش‌های پژوهش کیفی، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم تحقیقات.
- حسینی، زهره، (۱۳۹۳)، «منزلت اجتماعی سادات بغداد در عصر سوم عباسی (۳۳۴-۴۴۷ ه. ق.)». پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه الزهراء، تهران.
- حمانی، کامران و صادقی گندمانی، مقصودعلی (۱۴۰۰)، «نقش منازعات مذهبی در تضعیف اقتصادی پیشه‌وران بغداد در قرون چهارم و پنجم ه. ق.»، نشریه پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، ۱۵(۲۸)، ۱۸۷-۲۰۶. Doi: 10.22111/jhr.2020.34853.2854
- حمیدزاده، حمیده، (۱۳۸۵). «جامعه شیعی بغداد از آغاز شکل‌گیری تا پایان غیبت صغرا». شیعه‌شناسی، ۱۵۱ - ۱۷۶.
- خطیب بغدادی، احمد بن علی، (۱۴۱۷ ه. ق.)، تاریخ بغداد، تحقیق مصطفی عبد القادر عطا، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- خوانساری، سید محمدباقر، (۱۳۶۰ ه. ش / ۱۴۱۰ ه. ق.)، روضات الجنات فی احوال العلماء و سادات، تهران: کتاب‌فروشی اسلامییه.
- دوری، عبدالعزیز، (۱۳۷۸)، بغداد، تهران: بنیاد دایرة المعارف اسلامی.
- دهقانی، مهدی (۱۴۰۱). «خصوصیات اجتماعی عالمان در دوره صفویه (۹۰۷-۱۱۳۵ ق)». مجله پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، ۱۶(۳۰)، ۱۸۳-۲۰۶. Doi: 10.22111/jhr.2021.38172.3114

- ذهبی، شمس‌الدین محمد بن احمد، (۱۴۱۳ هـ ق)، *تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الأعلام*، تحقیق عمر عبدالسلام تدمری، بیروت: دارالکتب العربی.
- راسخی بخشایش، ابوالقاسم، (۱۳۹۵)، «تحرك اجتماعي و عوامل موثر بر آن (با تأکید بر تحرك اجتماعي در ایران)». *دهمین کنگره پیشگامان پیشرفت تهران*.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، (۱۴۱۲ ق)، *مفردات ألفاظ القرآن*، محقق صفوان عدنان داوودی، بیروت - دمشق: دارالقلم - الدارالشامیه.
- شریف رضی، محمد بن حسین، (۱۴۰۶ هـ ق)، *خصائص الأئمه عليهم السلام (خصائص اميرالمؤمنين عليه السلام)*، مصحح محمدهادی امینی، مشهد: آستان قدس رضوی.
- شوقی ضیف (۱۱۱۹ م). *العصر العباسی الثانی*، مصر: دارالمعارف.
- شیخ آقابزرگ طهرانی، (بی تا)، *طبقات اعلام الشیعه*، تحقیق علی نقی منزوی، قم: مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان.
- شیخ طوسی، محمد بن الحسن، (۱۳۷۳)، *رجال*، تصحیح جواد قیومی اصفهانی، قم: مؤسسه النشر الاسلامی التابعه لجامعه المدرسين بقم المقدسه.
- شیخ طوسی، محمد بن الحسن، (۱۴۲۰ هـ ق)، *فهرست کتب الشیعه و أصولهم و أسماء المصنفین و أصحاب الأصول*، تصحیح عبدالعزیز طباطبائی، قم: مکتبه المحقق الطباطبائی.
- صابی، هلال بن محسن، (۱۴۲۴ هـ ق)، *الوزراء*، تحقیق عبدالستار احمد فراج، قاهره: دار الآفاق العربیه.
- صفدی، صلاح‌الدین بن خلیل (۱۴۱۱ هـ ق)، *الوافی بالوفیات*، دارالنشرفرانزشتایز: اشتوتگارت (اشتوتگارت).
- طبری، محمد بن جریر، (۱۳۸۷)، *تاریخ الأمم و الملوک*، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت: دار التراث.
- عقیقی بخشایشی، عبدالرحیم، (۱۳۷۲)، *فقهی نامدار شیعه*، قم: کتابخانه آیه الله العظمی مرعشی نجفی.
- فهمی سعد (۱۴۱۳ هـ ق)، *العامة فی بغداد فی القرنین الثالث و الرابع للهجرة (دراسة فی التاريخ الاجتماعی)*، بیروت: دارالمنتخب العربی مؤسسه الجامعیه للدراسات و النشر و التوزیع.
- قاضی تنوخی، محسن بن علی، (۱۳۹۱ هـ ق)، *نشوارالمحاضر و اخبارالمداکره*، تحقیق عبود الشالجي، بیروت: بی تا.
- قرائی مقدم، امان‌الله، (۱۳۸۱)، *مبانی جامعه‌شناسی*، تهران: ابجد.
- قلقشندی، احمد بن عبدالله، (بی تا)، *صبح الأعشی فی صناعة الإنشاء*، مصحح محمدحسین شمس‌الدین، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- کاشفی، محمدرضا، (۱۳۸۴)، *تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی*، قم: انتشارات مرکز جهانی علوم اسلامی.
- کاهن، کلود و م. کبیر، (۱۳۸۴)، *بویهیان*، ترجمه و تألیف یعقوب آژند، تهران: مولى.
- کبیر، مفیزالله، (۱۳۸۱)، *آل بویه در بغداد*، مهدی افشار، تهران: رفعت.
- کورزین، فیلیپس، (۱۳۸۶)، *امپراتوری اسلامی*، ترجمه مهدی حقیقت خواه، تهران: ققنوس.
- کوئن، بروس، (۱۳۹۱)، *مبانی جامعه‌شناسی*، ترجمه غلامعباس توسلی و رضا فاضل، تهران: سمت.
- گیدنز، آنتونی، (۱۳۷۶)، *جامعه‌شناسی*، ترجمه منوچهر صبوری، تهران: نشر نی.

-
- متز، آدام، (۱۳۸۸)، تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری، ترجمه علیرضا ذکاوتی فراگزلو، تهران: امیرکبیر.
- مسکویه رازی، ابوعلی، (۱۳۷۹)، تجارب الأمم، تحقیق ابوالقاسم امامی، تهران: سروش.
- معین، محمد، (۱۳۸۱)، فرهنگ معین، تهران: آدنا: کتاب راه نو.
- نجاشی، احمد بن علی، (۱۳۶۵)، رجال النجاشی، قم: مؤسسه النشر الاسلامی التابعه لجامعه المدرسین بقم المشرفه.
- یاقوت حموی، یاقوت بن عبدالله (۱۹۹۵ م)، معجم البلدان، بیروت: دار صادر.